

Προτάσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος*

Νίκος Κυριαζής¹ & Εμμανουήλ Μάριος Οικονόμου²

¹ Καθηγητής Τμήματος Οικονομικών Επιστημών

Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

² Διδάσκων Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήματος Οικονομικών Επιστημών

Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Το κείμενο που ακολουθεί είναι μία συνεισφορά στη συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, και ανταλλαγής απόψεων με τους συγγραφείς του *Ένα Καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*. Πρώτον, ξεκινούμε με μια γενική άποψη των οικονομολόγων για το Σύνταγμα: πρέπει να είναι λειτουργικό, με την έννοια ότι διευκολύνει την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και να μην την παρεμποδίζει, όπως κάνει το υφιστάμενο απαρχαιωμένο και δυσλειτουργικό απαγορεύοντας για παράδειγμα, τα ιδιωτικά πανεπιστήμια.

Το επακόλουθο του ισχύοντος άρθρου 16 για την παιδεία, εκτός από το ότι αντιβαίνει στις ευρωπαϊκές συνθήκες οδηγεί και σε καταδίκες της Ελλάδας από το ευρωπαϊκό δικαστήριο, είναι δε και αντιαναπτυξιακό, διώχνοντας Έλληνες φοιτητές στο εξωτερικό, και αφήνοντας το πεδίο των ιδιωτικών πανεπιστημίων στις ανταγωνίστριες χώρες, από Μ. Βρετανία μέχρι Κύπρο που φυσικά προσελκύουν φοιτητές και έχουν ανάλογα έσοδα και ανάπτυξη. Ως οικονομολόγοι άλλωστε είμαστε υπέρ του ανταγωνισμού και κατά των μονοπωλίων, κρατικών η ιδιωτικών.

Ως ιδεώδες, ένα Σύνταγμα πρέπει να επιτρέπει ένα βέλτιστο ρυθμό αλλαγής της κοινωνίας και της οικονομίας, ούτε πολύ γρήγορο, κάτι που δημιουργεί αστάθεια και αβεβαιότητα, ούτε πολύ αργό ώστε το σύστημα να καταρρεύσει από άνοια και αδράνεια. Επίσης, ένα ιδεώδες σύνταγμα πετυχαίνει το βέλτιστο συνδυασμό *ελέγχου και ισορροπιών* (checks and balances) που επιτρέπει την προσαρμογή, γρήγορα αν χρειαστεί, κυρίως σε περιόδους κρίσεως αλλά και τον καταμερισμό των εξουσιών, με την κάθε μία να ελέγχει και να ελέγχεται από τις άλλες¹.

* Το παρόν κείμενο δημοσιεύθηκε στο Περιοδικό Foreign Affairs Hellenic Edition, Ιουλίου-Ιουλίου 2016.

¹ Έχουμε αναπτύξει στο βιβλίο Κυριαζής, Ν. & Οικονόμου, Ε. Μ. (2015). *Δημοκρατία και οικονομία: Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος.

Κλασική αλλά όχι μόνη έκφραση αυτού είναι η διάκριση των εξουσιών, Νομοθετική, Εκτελεστική, Δικαστική. Κλασικό παράδειγμα *ελέγχου και ισορροπιών* είναι το αμερικανικό σύνταγμα, με τις *τροπολογίες* του (amendments). Γενικά εξασφάλισε την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος από την υιοθέτηση του στην Φιλαδέλφεια από το 1787 μέχρι σήμερα χωρίς όμως να δώσει λύσεις σε μία μεγάλη κρίση, του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου (1861-1865). Αλλά και πρόσφατα, το αμερικανικό σύστημα φάνηκε να είναι ιδιαίτερα δυσκίνητο στην αντιμετώπιση των κρίσεων, λόγω διάχυσης των εξουσιών, όπως αναφέρει ο πρώην Υπουργός Οικονομικών Timothy Geithner² σχετικά με την αντιμετώπιση της κρίσης του 2008, αν και τελικά με μεγάλες προσπάθειες και πολύ διπλωματία η κρίση αντιμετωπίστηκε επιτυχώς.

Αποτυχημένο, στην πράξη σύστημα ελέγχου και ισορροπιών, είναι το ελληνικό σύνταγμα, γιατί ουσιαστικά η διάκριση των εξουσιών έχει καταργηθεί πλήρως μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, και σε μεγάλο βαθμό και στην δικαστική, εφόσον οι θέσεις των ανωτάτων δικαστικών καλύπτονται με κυβερνητική απόφαση και πολιτικά κριτήρια, αλλά και όπως διαφαίνεται από την τωρινή κρίση της δικαιοσύνης.

Είναι όμως αποτυχημένο επειδή η Ελλάδα κατατάσσεται από όλα τα διεθνή ινστιτούτα ως η λιγότερο δημοκρατική χώρα της ONE, ως προς τις οικονομικές δε ελευθερίες, σύμφωνα με έκθεση του Heritage Foundation (2016 Index of Economic Freedom), η Ελλάδα βρίσκεται στην 138^η(!) θέση από 190 χώρες ως προς την οικονομική ελευθερία, με συνολικό σκορ 53,2 με άριστα το 100 με χαρακτηρισμό “κυρίως ανελεύθερη”³.

Αυτό έχει πρακτικό αποτέλεσμα η Ελλάδα να μην είναι ελκυστική για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων. Δεν είναι καθόλου περίεργο, πως ακόμα και για τις πρόσφατες μείζονες ιδιωτικοποιήσεις, (πχ. Ελληνικό, ΤΡΑΙΝΟΣΕ) υπήρχε μία και μοναδική προσφορά, για άλλες δε καμία (συντήρηση υλικού τραίνων). Έτσι η Ελλάδα το 2014 προσέλκυσε μόλις 1,6 δις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις (FDI) έναντι 7,7 δις της Ιρλανδίας, που βρίσκεται στην 8^η θέση παγκόσμια. Στους δείκτες που η Ελλάδα έχει

² Geithner, T. (2014). *Stress test. Reflections on financial crises*. New York: Broadway Books.

³ Για τους *Δείκτες Οικονομικής Ελευθερίας* με την κατάταξη των χωρών, δείτε την τελευταία έκδοση του *2016 Index of Economic Freedom* του Heritage Foundation και του *Economic Freedom of the World, 2016 Annual Report*, του Ινστιτούτου Fraser αντίστοιχα. Δείτε <http://www.heritage.org/index/ranking>, <http://www.heritage.org/index/country/greece> και <http://www.freetheworld.com/2016/economic-freedom-of-the-world-2016.pdf>

πολύ χαμηλή βαθμολογία, είναι στον δείκτη του *κράτος δικαίου* (rule of law) με επιμέρους δείκτες 43/100 στην προστασία δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (property rights) και 40/100 στη διαφθορά (freedom from corruption). Όσον αφορά τους δείκτες οικονομικής ελευθερίας του *Economic Freedom of the World, 2016 Annual Report*, του Ινστιτούτου Fraser για το 2016, η Ελλάδα παρουσιάζει πολύ κακές επιδόσεις. Στον τομέα της δικαιοσύνης *ανεξάρτητα δικαστήρια* (judicial independence) λαμβάνει επίσης 4,68/10 και στον τομέα *αμερόληπτα δικαστήρια* 3,2/10 το 2014.

Με βάση τα παραπάνω, πρωταρχικές προτεραιότητες της αναθεώρησης είναι να βελτιωθούν-λυθούν αυτά τα προβλήματα και δυσλειτουργίες που καθιστούν την Ελλάδα μη ανταγωνιστική, άρα περιορίζουν την ανάπτυξη, κρατούν υψηλή την ανεργία κλπ. Σε πρόσφατο βιβλίο τους οι Αλιβιζάτος κ.α (2016)⁴ έχουν απόλυτο δίκαιο όταν γράφουν στην εισαγωγή (σελ. 8) ότι “για την χρεωκοπία της χώρας όμως που έφερε τα μνημόνια, φταίει και το σύνταγμα”. Εκτός των άλλων προτάσεων που σε ορισμένες αναφερόμαστε πιο κάτω, το προτεινόμενο σύνταγμα είναι πολύ πιο λιτό (11.500 λέξεις) από το ισχύον, φλύαρο με τις 25.000 λέξεις. Σκοπός του συντάγματος είναι να θέσει το πλαίσιο λειτουργίας του πολιτεύματος, όχι να υπεισέρχεται σε άχρηστες λεπτομέρειες που μπορούν να ανατραπούν από τις εξελίξεις.

Στο άρθρο 14 του προτεινόμενου σχεδίου συντάγματός από τους Αλιβιζάτος κ.α (2016) δίνεται το δικαίωμα λειτουργίας ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων όλων των βαθμίδων (και πανεπιστημίων) με το οποίο συμφωνούμε απόλυτα για τους λόγους που ήδη αναφέραμε. Στο άρθρο 15 κατοχυρώνονται τα δικαιώματα ιδιοκτησίας έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας, όπως με τον ΕΝΦΙΑ που φορολογούνται ανύπαρκτες αξίες και όπου η ηγεσία του Υπουργείου Οικονομικών δεν τηρεί τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ). Στο εδάφιο 4 ορίζεται με ποιο νόμο που ψηφίζεται το αργότερο έως την 31^η Δεκεμβρίου κάθε έτους ορίζεται το ανώτατο επιτρεπτό ύψος των φόρων και τελών επί της ακινήτου περιουσίας μόνο ως ποσοστό της δυνητικής προσόδου από την εκμετάλλευσή της κατά το επόμενο έτος.

Αυτό σημαίνει ότι (πολύ σωστά) φεύγουμε από την αξία του ακινήτου και θέτουμε ως φορολογητέα ύλη-βάση, την δυνητική πρόσοδο. Ένα ακίνητο δηλαδή που δεν μπορεί να φέρει πρόσοδο, δεν φορολογείται. Ειδικά για ακίνητο που δεν χρησιμοποιείται ως κύρια κατοικία η μέγιστη ποσοστιαία μεταβολή των φόρων και τελών που ίσχυαν κατά την ημερομηνία απόκτησής του δεν μπορεί να υπερβαίνει την

⁴ Νίκος Αλιβιζάτος και λοιποί: *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2016.

ποσοστιαία μεταβολή του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (ΔΤΚ) (ουσιαστικά του πληθωρισμού, όταν η μεταβολή είναι θετική) του εν λόγω έτους, έστω και αν ο εν λόγω δείκτης οδηγεί σε μείωση φόρων και τελών (αν υπάρχει αποπληθωρισμός όπως το 2015). Σε περίπτωση αύξησης του ΔΤΚ η αύξηση φόρων και τελών δεν μπορεί να υπερβαίνει το 2%. Θεωρούμε το άρθρο 15 ιδιαίτερα σημαντικό γιατί αντιμετωπίζει σωστά το θέμα της προστασίας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στο οποίο αναφερθήκαμε πριν.

Διάφορα άρθρα αναφέρονται στο “δημόσιο συμφέρον” (πχ. το άρθρο 20). Εδώ υπάρχει ένα μείζον θέμα δημοκρατίας. Ποιος είναι τελικά αρμόδιος να καθορίζει το δημόσιο συμφέρον? Η κυβέρνηση? Η βουλή? Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας? Οι πολίτες, και πως? Με δημοψήφισμα? Οι εν λόγω συγγραφείς δεν δίνουν απάντηση σε αυτό. Εμείς θα κάνουμε αναφορά πιο κάτω. Στο άρθρο 21 και περισσότερο στο 24 αναφέρονται στους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του Ελληνικού εσωτερικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Είναι πολύ θετικό, ότι σε αντίθεση με το ισχύον σύνταγμα, οι συγγραφείς κάνουν ρητές αναφορές, όπως εδώ στην ΕΕ και το καθεστώς που απορρέει από αυτές, στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) κλπ. Στην παρ. 2 συνεχίζουν “επιτρέπεται η επιβολή περιορισμών στην εθνική κυριαρχία”.

Το άρθρο αυτό ουσιαστικά θα απάλλασσε την Ελλάδα από συχνές προσφυγές και καταδίκες της στα δύο ευρωπαϊκά δικαστήρια (Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης - ΔΕΕ στο Λουξεμβούργο, και Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - ΕΔΑΔ στο Στρασβούργο). Ως παράδειγμα, αναφερόμαστε στην ενότητα του δικαίου, όπως ερμηνεύεται από την ΕΣΔΑ, ότι δηλαδή ποινικές και αστικές υποθέσεις ουσιαστικά αποτελούν ενιαίο δίκαιο, και μία ποινική (η αστική) απόφαση συμπαρασύρει και την αστική, δεν μπορούν να υπάρξουν δηλαδή διαφορετικές αποφάσεις για την ίδια υπόθεση. Η Ελλάδα έχει ήδη καταδικαστεί 3 φορές για το θέμα αυτό από το δικαστήριο του Στρασβούργου (πρόσφατα στην υπόθεση Σισμανίδη-Σιταρίδη, εναντίον της Ελλάδας, 66602/09 και 71879/12, απόφαση 9^η Ιουνίου 2016) ή παλαιότερα για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια κλπ.

Το τέταρτο μέρος (άρθρα 26-44) αφορά τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, και δύο επιμέρους θέματα, την επιλογή του και τις αρμοδιότητές του. Ως προς την επιλογή, “εκλέγεται από ειδικό σώμα εκλεκτόρων για περίοδο έξι ετών” χωρίς δυνατότητα επανεκλογής (άρθρο 26). Το σώμα εκλεκτόρων αποτελείται από τους εν ενεργεία βουλευτές, τους πρώην προέδρους της δημοκρατίας, πρωθυπουργούς και προέδρους

της βουλής και τους εν ενεργεία περιφερειάρχες και δημάρχους. Υποψηφιότητες υποβάλλονται από τα πολιτικά κόμματα ή από τουλάχιστον από 50.000 πολίτες (άρθρο 28).

Εδώ έχουμε μία ελάσσιονα και μία μείζονα διαφωνία: η ελάσσιονα συνίσταται στην μία και μόνο θητεία για έξη χρόνια. Γιατί πχ. όχι δύο πενταετίες ή τετραετίες όπως στις Γαλλία–ΗΠΑ? Οι συγγραφείς δεν αιτιολογούν την πρότασή τους. Η μείζονα διαφωνία αφορά την εκλογή από εκλεκτορικό σώμα και όχι από τους πολίτες. Οι συγγραφείς δεν αιτιολογούν την πρότασή τους. Ωστόσο, το εκλεκτορικό σώμα που προτείνουν είναι εξαιρετικά ετεροβαρές, δεδομένου ότι υπάρχουν μερικές εκατοντάδες δήμαρχοι αλλά μόνο 13 περιφερειάρχες, και συνολικά όλοι οι υπόλοιποι δεν θα ξεπερνούν τους είκοσι, συν 300 βουλευτές. Άρα, σε κάθε περίπτωση, τον βαρύνοντα λόγο στην σύνθεση έχουν οι δήμαρχοι.

Η βασική μας διαφωνία αφορά όμως τον ίδιο τον ορισμό της δημοκρατίας: θεωρούμε ότι ένα κράτος χαρακτηρίζεται πιο δημοκρατικό, όσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή των πολιτών στην λήψη αποφάσεων σε αυτό. Για αυτό θεωρούμε πολύ πιο δημοκρατική την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας από τους πολίτες. Πάντως η πρόταση να γίνονται δεκτές υποψηφιότητες που συγκέντρωσαν 50.000 υπογραφές πολιτών είναι μία μορφή άμεσης δημοκρατίας και την θεωρούμε θετική. Για το 40 παρ.2 επανερχόμαστε στο τέλος.

Τα υπόλοιπα άρθρα αφορούν τις ενισχυμένες σε σχέση με το ισχύον, αρμοδιότητες του συντάγματος πχ. με την ανάδειξη του προέδρου και του εισαγγελέα του ανώτατου δικαστηρίου (αναφέρεται πιο κάτω) και των μελών των ανεξαρτήτων αρχών, την παραπομπή στο ανώτατο δικαστήριο ψηφισθέντα νομοσχέδια που αντιτίθενται στο σύνταγμα, κλπ. Γενικά συμφωνούμε, έχοντας πάντως μία εναλλακτική πρόταση για το Ανώτατο Δικαστήριο.

Το πέμπτο μέρος (45-67) αφορά την λειτουργία της Βουλής. Βασικά προβλέπει ένα μεικτό σύστημα, εκλογής των μισών βουλευτών σε μονοεδρικές (με πλειοψηφικό ενός γύρου, χωρίς σταυρό φυσικά) και στις πολυεδρικές με αναλογική εκλογή και συνδυασμούς. Ουσιαστικά καταργείται το bonus, αλλά επανέρχεται έμμεσα λόγω μονοεδρικών. Είναι λογικό να περιμένουμε πως το πρώτο κόμμα θα κερδίσει τις περισσότερες μονοεδρικές, πράγμα που μπορεί να του δώσει περισσότερες έδρες από το σημερινό bonus των 50. Μεταξύ άλλων, το άρθρο 66 απαγορεύει πολύ σωστά την αναδρομικότητα της φορολογίας.

Το έκτο μέρος (68-72) αφορά την κυβέρνηση. Προβλέπει ασυμβίβαστο υπουργού-βουλευτή, πολύ ορθά ως έκφραση του διαχωρισμού των εξουσιών και *ελέγχου και ισορροπιών*, καθώς και υπηρεσιακούς υπουργούς για ορισμένη θητεία, όπως προτρέπει και η ΕΕ και ισχύει και σε άλλες χώρες. Στο άρθρο 69 ίσως θα ήταν καλό να γίνει μία προσθήκη, “και τις υποχρεώσεις από την συμμετοχή της Ελλάδος στην ΕΕ και ΟΝΕ”.

Το έβδομο μέρος (73-81) αφορά την δικαιοσύνη. Προβλέπεται ανώτατο δικαστήριο (συνταγματικό) κατά δύο τρίτα από ισόβιους δικαστές (όπως πχ. το supreme court των ΗΠΑ) και ένα τρίτο από νομικούς “εγνωσμένης πείρας”. Συμφωνούμε απόλυτα με την αναγκαιότητα Ανώτατου Δικαστηρίου, την οποία άλλωστε έχουμε προτείνει ήδη στο παρελθόν⁵. Προτείνουμε ωστόσο μία εναλλακτική προσέγγιση για τα μέλη του δικαστηρίου. Αντί να εκλέγεται ο πρόεδρος και ο εισαγγελέας από τον πρόεδρο της δημοκρατίας μεταξύ τριών υποψηφίων που προτείνεται από την ολομέλεια του Ανώτατου Δικαστηρίου, προτείνουμε ένα πιο διευρυμένο και αντικειμενικό σύστημα: να υπάρχει ανοιχτός κατάλογος υποψηφίων που θα συγκεντρώνουν τις απαραίτητες προδιαγραφές, που θα εκλέγονται από ένα διευρυμένο εκλεκτορικό σώμα.

Θα μπορούσε να αποτελείται από τους προέδρους των τριών ευρωπαϊκών δικαστηρίων (ΔΕΕ, ΕΔΑΔ και Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συνέδριο (ΕΕΣ)) τους κοσμήτορες των νομικών σχολών, τους νυν προέδρους των τριών Ελληνικών δικαστηρίων και ίσως κάποιους ακόμα εκπροσώπους θεσμικών οργάνων. Ο διευρυμένος κατάλογος είναι πιο δημοκρατικός, και το διευρυμένο εκλεκτορικό πιο διαφανές και αντικειμενικό από το να εκλέγει ο πρόεδρος της Δημοκρατίας (γνωρίζουμε φυσικά πως το άρθρο εμπνέεται από το σύστημα των ΗΠΑ).

Το άρθρο 79 προβλέπει τον προληπτικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, που θεωρούμε πολύ σημαντικό, τόσο για την σταθερότητα του νομικού συστήματος, όσο και για την αποσυμφόρηση των δικαστηρίων με προσφυγές εναντίον νόμων που μπορεί να κριθούν εκ των υστέρων αντισυνταγματικοί η ασυμβίβαστοι με το δίκαιο της ΕΕ και το διεθνές δίκαιο. Το όγδοο μέρος (82-89) αναφέρεται στην διοίκηση. Στο άρθρο 82 αναφέρεται μεταξύ άλλων, ότι σκοπός της διοίκησης είναι να προωθεί την κοινωνία των πολιτών και την *διαβουλευτική δημοκρατία*. Η έννοια αυτή είναι κάπως ασαφής. Τι σημαίνει διαβουλευτική δημοκρατία? Πως θα προωθηθεί?

Στο άρθρο 83 προβλέπεται πως οι πρόεδροι και τα μέλη των ανεξαρτήτων αρχών θα επιλέγονται από τον πρόεδρο της δημοκρατίας. Στο άρθρο 84 υπάρχει μία σημαντική

⁵ Μεταξύ των άλλων στο βιβλίο μας *Δημοκρατία και Οικονομία*, εκδόσεις Ενάλιος, Οκτώβριος 2015.

πρόβλεψη (παρ. 3) για τον προϋπολογισμό. Προβλέπεται ουσιαστικά να είναι ισοσκελισμένος, και ο δανεισμός να μην ξεπερνά το 0,35% του ΑΕΠ. Με τα σημερινά δεδομένα των 175 δις ΑΕΠ, ο δανεισμός δηλαδή δεν θα έπρεπε να ξεπερνά τα 600 εκ. Το κριτήριο αυτό είναι ακόμα πιο περιοριστικό από την *Συνθήκη Σταθερότητας*, που επιτρέπει έλλειμμα (άρα και δανεισμό) ως 1% του ΑΕΠ, δηλαδή 1,8 δις.

Είναι κατανοητό πως οι συγγραφείς με βάση την εμπειρία της χρεωκοπίας προσπαθούν, πολύ σωστά να βάλουν όρια στον αλόγιστο δανεισμό των κυβερνήσεων. Ωστόσο, ίσως το κριτήριο αυτό να είναι πολύ περιοριστικό για την αντιμετώπιση μελλοντικών κρίσεων. Ας μην ξεχνάμε το αμερικανικό πρόγραμμα αντιμετώπισης της κρίσης του 2008 με το πρόγραμμα TARP (Troubled Assets Relief Program) των 700 δις δολαρίων (3,5 φορές το Ελληνικό ΑΕΠ!)⁶. Ίσως να μπορούσε να συμπληρωθεί εκτός από ειδικές περιπτώσεις “και σύμφωνα με τις αποφάσεις της ΕΕ”. Το άρθρο 85 αναφέρεται στις περιφέρειες και την αυτοδιοίκηση και προβλέπει ίδιους πόρους ανταποδοτικά τέλη και τέλος επιτηδεύματος και κυκλοφορίας οχημάτων καθώς και φόρο ακίνητης περιουσίας.

Εδώ, οι συγγραφείς θέτουν (σιωπηλά ίσως) ένα πολύ σημαντικό γενικότερο θέμα, αυτό της “ομοσπονδίας από το παράθυρο”. Το βασικό θέμα είναι: θα έπρεπε η Ελλάδα να γίνει ομοσπονδιακό κράτος, όπως η μικρότερη εδαφικά και πληθυσμιακά Ελβετία που θεωρείται πρότυπο δημοκρατίας και ευημερίας?

Το πρώτο βήμα έχει γίνει ήδη με την απευθείας εκλογή των περιφερειάρχων και συμβουλίων, και τις αυξημένες σε σχέση με το παρελθόν αρμοδιότητές τους. Οι συγγραφείς ουσιαστικά προτείνουν το δεύτερο βήμα, τους ίδιους πόρους, δηλαδή την εν μέρει οικονομική ανεξαρτησία και “τοπική” δημοσιονομική πολιτική, με την επιλογή πχ. του ύψους των τελών. Δεν το διευκρινίζουν, αλλά υποθέτουμε πως κάθε περιφέρεια θα μπορεί να επιλέγει τους φορολογικούς συντελεστές, όπως σε κάποιο βαθμό τώρα και οι δήμοι τα τέλη. Αυτό θα εισήγαγε ουσιαστικά τον φορολογικό (και διοικητικό) ανταγωνισμό, που η διεθνής εμπειρία δείχνει πως είναι θετικός, γιατί βοηθά στην υιοθέτηση-διάχυση των βέλτιστων πρακτικών.⁷ Επιπλέον πρόσφατη μελέτη

⁶ Δείτε Geithner, *Stress test*.

⁷ Στο Ferejohn, J.A. & Weingast, B.R. *The new federalism. Can the states be trusted?* Stanford, California: Hoover Institute Press, 2005, οι συγγραφείς αποκαλούν τις αμερικανικές πολιτείες *εργαστήρια της δημοκρατίας* (laboratories of democracy).

δείχνει την υπεροχή των ομοσπονδιών στην αντιμετώπιση κρίσεων.⁸ Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το τελευταίο βήμα θα ήταν να θεσπίσουμε διπλό κοινοβουλευτικό σύστημα, όπως οι ΗΠΑ, (*Senate*) Γερμανία (*Bundesrat*) κλπ. με ένα δεύτερο σώμα από εκλεγμένους αντιπροσώπους των περιφερειών. Για παράδειγμα, όπως στις ΗΠΑ όπου εκλέγονται δύο αντιπρόσωποι ανά πολιτεία.

Στην εισαγωγή του νέου σχεδίου συντάγματος αναφέρεται πως καθιερώνονται “ουσιαστικές μορφές ανεξάρτητης και πιστοποιημένης λογοδοσίας και ελέγχου και συμμετοχής των πολιτών στην διαμόρφωση των οικονομικών των δήμων και των περιφερειών τους” (άρθρο 12). Δεν βρίσκουμε όμως αντιστοίχιση σε αυτό σε συγκεκριμένα άρθρα, είναι δε ασαφές πως το εννοούν οι συγγραφείς. Θα μπορούν να συναποφασίζουν οι δημότες–πολίτες πχ. για το ύψος των συντελεστών φορολογίας στην περιουσία; (όπως πχ. η περίφημη *Πρωτοβουλία 13* στην Καλιφόρνια του 1978). Αν ναι, ουσιαστικά συζητάμε για μορφές άμεσης δημοκρατίας, που είναι και το επόμενο μεγάλο θέμα συζήτησης.

Το τελευταίο άρθρο, το άρθρο 98, καταλήγει (παρ. 4) στο γνωστό “η τήρηση του συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων” κλπ. Το μεγάλο πρόβλημα εδώ είναι πως το άρθρο αυτό, αν δεν γίνει πιο συγκεκριμένο, είναι ευχολόγιο και κενό περιεχομένου. Ένα σύγχρονο Σύνταγμα πρέπει να προβλέπει συγκεκριμένες διαδικασίες για την υπεράσπιση του από τους πολίτες, και όχι αφηρημένα λόγια.

Ένα άλλο δύσκολο θέμα που πρέπει να συμπεριληφθεί στο νέο Σύνταγμα, αφορά τις *Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές* (ΑΔΑ). Το υπάρχον σύνταγμα συμπεριλαμβάνει επιμέρους ρυθμίσεις για την λειτουργία ορισμένων τέτοιων αρχών, όπως του ΕΣΡ, με βάση την οποία κρίθηκε από το ΣτΕ αντισυνταγματικός ο νέος νόμος Παππά για τα ΜΜΕ. Το θέμα όμως είναι πιο σύνθετο. Πρώτον, γιατί χρειάζονται ΑΔΑ; Δεύτερον, πως εξασφαλίζουμε την πραγματική ανεξαρτησία τους; Απαντώντας στην πρώτη ερώτηση, για την αναγκαιότητα τους, ουσιαστικά παραδεχόμαστε μια αδυναμία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: ουσιαστικά ομολογούμε πως ορισμένα θέματα είναι καλύτερο να ρυθμίζονται από τεχνοκράτες, εκτός Βουλής, και κοινοβουλευτικού ελέγχου, παρά από τη Βουλή. Αλλά παραδεχόμαστε πως η Βουλή-κυβέρνηση δεν θα έκαναν καλά την δουλειά τους, λόγω πελατειακών συμφερόντων, αδιαφανών

⁸ Georgiou, M.N. Federation on economic growth, Social Science Research Network, 2005. Ανακτήθηκε: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2638266,

διαδικασιών κλπ., ενώ μια ΑΔΑ, που δεν υπόκειται σε πελατειακές σχέσεις, κάνει αυτή τη δουλειά καλύτερα. Όμως αυτό *de facto*, σημαίνει μια υποχώρηση της δημοκρατίας.

Δεύτερον, πόσο ανεξάρτητες είναι η ΑΔΑ, όταν τα μέλη τους διορίζονται στα πλαίσια έστω συμβιβασμών των κοινοβουλευτικών κομμάτων; Προτείνουμε λοιπόν ως βάση συζήτησης ένα γενικό άρθρο για την ΑΔΑ που θα προβλέπει την ψήφιση τους από τους πολίτες, σε τακτά χρονικά διαστήματα. Για να διασφαλιστεί η τεχνική γνώση και επάρκεια των υποψηφίων, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ως ανώτατος ρυθμιστής του Πολιτεύματος, θα μπορούσε να καταρτίζει έναν κατάλογο υποψηφίων για κάθε ΑΔΑ, με βάση συγκεκριμένα κριτήρια για κάθε μια, που μπορεί να προσδιορίζονται από προηγούμενο νόμο. Ο κατάλογος θα καταρτιζόταν με βάση όλες τις υποψηφιότητες που θα υποβάλλονταν. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα λειτουργούσε ως “φίλτρο”, αποκλείοντας τους ακατάλληλους με βάση τις προδιαγραφές υποψήφιους.

Αναφερόμαστε σε μερικές σχετικές προτάσεις που εδράζονται στην εμπειρία της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας καθώς και σύγχρονων δημοκρατιών. Πως αντιμετωπίζεται ο έλεγχος των κυβερνώντων και τυχόν παραβάσεις τους από τους πολίτες? Έχουν οι πολίτες δυνατότητα και δικαίωμα να παρεμβαίνουν πχ., ως προς την αντισυνταγματικότητα η μη ενός νόμου? (βέβαια, με την παρούσα πρόταση γίνεται προληπτικός έλεγχος από το Ανώτατο Δικαστήριο).

Σε προηγμένες δημοκρατίες πάντως οι πολίτες έχουν το δικαίωμα προσφυγής εναντίον νόμου ακόμα και χωρίς να είναι ανάγκη να τεκμηριώσουν ατομικό έννομο συμφέρον, όπως είναι αναγκαίο με τα σημερινά δεδομένα στην Ελλάδα. Ένας πολίτης δεν μπορεί πχ. να προσφύγει εναντίον υπουργού, κατηγορώντας τον πως προκάλεσε ζημιά στην εθνική οικονομία. Θα έπρεπε να τεκμηριώσει την ατομική ζημιά που υπέστη σε αντίθεση με την γενική ζημιά της οικονομίας.

Στην αρχαία Αθήνα αντίθετα, κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να προσφύγει εναντίον άλλου πολίτη, που με τις εισηγήσεις του είχε βλάψει το δημόσιο συμφέρον⁹. Η αρχαία Αθήνα αποτέλεσε πιθανότατα την πρώτη καταγεγραμμένη ιστορικά δημοκρατική

⁹ Αυτή ακριβώς η αντιπαράθεση και η προσφυγή του Αισχίνη κατά του Δημοσθένη μας έδωσε τον περίφημο λόγο *Υπέρ Κτησιφώντος Περί του Στεφάνου* του Δημοσθένη ως υπερασπιστή του Κτησιφώντα, που αθωώθηκε, μετά από κατηγορία του Αισχίνη ο οποίος ζήτησε τη δίωξη του Κτησιφώντα για παραβίαση του αθηναϊκού νόμου. Ο λόγος του Δημοσθένη θεωρείται ένα από τα παγκόσμια αριστουργήματα ρητορικής.

πολιτειακή περίπτωση δημιουργίας ενός συστήματος *ελέγχου και ισορροπιών* μέσω της θέσπισης της *γραφής παρανόμων* (θεσπίστηκε τέλη 5^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.).¹⁰ Σύμφωνα με αυτή, κάθε νέα πρόταση που κατατίθετο στην Εκκλησία του Δήμου, έπρεπε να συμβαδίζει με το γενικό πλαίσιο λειτουργίας της δημοκρατίας και να μην προσβάλει προϋπάρχοντα νόμο.

Σύμφωνα με τον θεσμό της *γραφής παρανόμων*, κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να ζητήσει την δημόσια ποινική δίωξη οποιουδήποτε πρότεινε νόμο προς ψήφιση στην βουλή που αντιτίθετο στους ήδη υπάρχοντες νόμους ή αν η πρόταση νόμου που πρότεινε προς ψήφιση δεν ακολουθούσε τη σωστή διαδικασία υποβολής. Αν η κατηγορία ευσταθούσε, ο βουλόμενος ήταν δυνατόν να υποστεί ακόμη και τη στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Με την γραφή παρανόμων προβλέπονταν ποινές και σε όσους αξιωματούχους από παράληψη ή απροσεξία άφηναν αυτές τις προτάσεις να ψηφιστούν.¹¹ Συνεπώς έπρεπε δηλαδή να είναι “συνταγματική”, αν χρησιμοποιήσουμε σύγχρονους όρους, γιατί στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχαν γραπτά συντάγματα, ως γενικός νόμος-πλαίσιο για τη λειτουργία της πολιτείας.

Έτσι, αν το αθηναϊκό πρότυπο συνδυαστεί με την ανωτέρω άποψή μας, και η πρακτική της αρχαιότητας μεταφερθεί στο σήμερα, ένας πολίτης θα μπορούσε για παράδειγμα, να προσφύγει στα δικαστήρια (ΣτΕ ή Συνταγματικό) όχι μόνο αναφορικά με τη συνταγματικότητα ενός νόμου ή μη, αλλά και για παράλειψη ή απραξία συγκεκριμένου Υπουργού που έτσι βλάπτει το δημόσιο συμφέρον. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να προσφύγει εναντίον της ηγεσίας του Υπουργείου Οικονομικών για την μη εφαρμογή του νόμου του 2012 σχετικά με την πάταξη του λαθρεμπορίου καυσίμων (ή της μη εφαρμογής έστω άλλου παραπλήσιου σχετικού νόμου) με αποτέλεσμα απώλεια φόρων, σύμφωνα με εκτιμήσεις, 500 εκ. – 1 δις ευρώ το έτος. Αυτή είναι και

¹⁰ Για την έννοια ενός *συστήματος ελέγχου και ισορροπιών* (checks and balances) δείτε, μεταξύ άλλων, τη σπερματική μελέτη των Buchanan, J. & Tullock, G. *The calculus of consent: Logical foundations of constitutional democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962. Λόγω ότι η *Μεγάλη Πήτρα*, το “σύνταγμα” της Σπάρτης που τέθηκε σε ισχύ γύρω στο 750 π.Χ., αποτελεί την αρχαιότερη σειρά νόμων που έχει διασωθεί, είναι προγενέστερο της αθηναϊκής νομολογίας, πιθανότατα είναι η Σπάρτη αυτή που πρώτη εγκαινίασε τα *συστήματα ελέγχου και ισορροπιών* στην καταγεγραμμένη ιστορία. Για τη *Μεγάλη Πήτρα* δείτε Cartledge, P. *Agasilaos and the crisis of Sparta*. London: Gerald Duckworth and Company, 1987.

¹¹ Δείτε μεταξύ άλλων, Mosse, C. *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2000, σελ. 41. και Kyriazis, N. *Why ancient Greece?* Athens: Psychogios Publications, 2012, σελ. 51-52.

η ζημιά που προκαλείται από απραξία περί του δημοσίου συμφέροντος. Προσφυγές για απραξία προβλέπονται στο δικαστήριο των ΕΕ, και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προσέφυγε εναντίον του Συμβουλίου των Υπουργών για απραξία στην πολιτική των μεταφορών.

Εδώ μπορούμε να συζητήσουμε δύο απόψεις. Η πρώτη θα ήταν ένα άρθρο που θα επέτρεπε προσφυγές πολιτών εναντίον προσώπων της δημόσιας διοίκησης (συμπεριλαμβανομένων υπουργών, περιφερειαρχών κλπ.) με επίκληση βλάβης του δημοσίου συμφέροντος κλπ. που θα εξεταζόταν από το Ανώτατο Δικαστήριο. Η δεύτερη θα ήταν να υιοθετήσουμε τον θεσμό της *ανάκλησης* (recall) όπως εφαρμόζεται στις Ελβετία, ΗΠΑ, Ουρουγουάη κλπ. Ουσιαστικά πρόκειται για διαδικασία συλλογής υπογραφών από τους πολίτες με αίτημα να εκπέσει ο συγκεκριμένος δημόσιος λειτουργός (πχ. κυβερνήτης πολιτείας των ΗΠΑ) πριν την λήξη της θητείας του. Αν συγκεντρωθεί ελάχιστο όριο υπογραφών (πχ. 8-10% των ψηφισάντων στις προηγούμενες εκλογές) τότε γίνεται αναγκαστική ψηφοφορία, που αν είναι αρνητική για τον υποψήφιο, εκπίπτει του αξιώματος. Πρόκειται για διαδικασία άμεσης δημοκρατίας.¹²

Το τελευταίο θέμα, που θίγεται μόνο ακροθιγώς και καλυμμένα από τους συγγραφείς, είναι η άμεση δημοκρατία. Στο άρθρο 40 παρ 2 προτείνεται: *“δημοψηφίσματα προκαλούν επίσης (εκτός από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας) η Κυβέρνηση ή 50.000 πολίτες, όπως ο νόμος ορίζει”*. Θεωρούμε πως πρόκειται για την ίσως πιο σημαντική από όλες τις καινοτομίες. Ουσιαστικά εισάγει την δυνατότητα δημοψηφισμάτων “από κάτω προς τα πάνω”, δηλαδή το σημαντικότερο στοιχείο άμεσης δημοκρατίας. Έχοντας επιχειρηματολογήσει πολλές φορές υπέρ της άμεσης δημοκρατίας τα τελευταία χρόνια, συμφωνούμε απόλυτα, για του λόγους που αναπτύσσουμε στη συνέχεια. Η μόνη μας παρατήρηση είναι ότι η σημαντικότητα του θέματος περιορίζεται γιατί αναφέρεται κάτω από τις αρμοδιότητες του Προέδρου. Το ζήτημα της άμεσης δημοκρατίας πρέπει να θεωρηθεί ως αυτοτελής διαδικασία.

Θα ήταν προτιμότερο να αποτελεί ξεχωριστό άρθρο, ίσως στην ενότητα *Σύνταξη της Πολιτείας*. Επίσης είναι ασαφές το τι πρέπει να ορίζει ο νόμος σχετικά. Υποθέτουμε ότι ορίζει τις τεχνικές λεπτομέρειες, όπως τους τρόπους συλλογής, καταμέτρησης, εξακρίβωσης υπογραφών κλπ. Φυσικά δεν μας διαφεύγει ότι παραδείγματα προσφάτων δημοψηφισμάτων (από πάνω προς τα κάτω) όπως στην Ελλάδα τον Ιούλιο 2015 και

¹² Αυτά τα ζητήματα αναλύονται εκτενώς στο *Δημοκρατία και Οικονομία*, (δείτε υποσημείωση 1).

στην Βρετανία στις 23 Ιουνίου 2016, οδήγησαν σειρά σχολιαστών σε δριμεία κριτική ως προς την ωριμότητα πολιτικών και πολιτών.

Ένα άλλο δημοψήφισμα όσων αντιτίθενται στην άμεση δημοκρατία, είναι ότι τα δημοψηφίσματα είναι διχαστικά. Ο αντίλογος περιλαμβάνει μια θεωρητική και μία πρακτική πλευρά. Η θεωρητική αφορά την ίδια τη δημοκρατία που είναι συνολική και όχι μερική έννοια. Αν δηλαδή θεωρούμε πως οι πολίτες πρέπει να έχουν το δικαίωμα επιλογής κυβερνήσεων με την ψήφο τους (είναι δηλαδή ικανοί να επιλέξουν ηγεσίες) δεν μπορούμε να τους αρνηθούμε το δικαίωμα να επιλέξουν απευθείας για θέματα που τους αφορούν, δηλαδή να τους θεωρούμε ανίκανους να αποφασίζουν μέσω δημοψηφισμάτων. Η δημοκρατία δεν μπορεί να είναι περιοριστική έννοια γιατί αυτό αντιβαίνει στην ίδια την ουσία της δημοκρατίας.

Προτείνουμε συγκεκριμένα να διασαφηνίζεται στο άρθρο πως δημοψηφίσματα *από κάτω προς τα πάνω*, μετά από πρωτοβουλίες πολιτών, να ισχύουν και στα τρία πολιτειακά επίπεδα: δήμου, περιφέρειας, συνολικής επικράτειας. Η πρακτική πλευρά περιλαμβάνει την αποτελεσματικότητα των πρωτοβουλιών πολιτών, δηλαδή της άμεσης δημοκρατίας.

Υπάρχουν αρκετές οικονομετρικές μερικές μελέτες¹³ που αποδεικνύουν την οικονομική υπεροχή της άμεσης ως προς την έμμεση–αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ως προς τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, απασχόλησης, προσφοράς ποιοτικών και (φθηνότερων) αγαθών και υπηρεσιών από το δημόσιο. Επίσης αποδεικνύουν την ισχυρή σχέση δημοκρατίας, πολιτικής σταθερότητας και οικονομικής ανάπτυξης και το αντίστροφο

Οι λόγοι είναι οι ακόλουθοι: πρώτον, η άμεση δημοκρατία κάνει σαφείς τις προτιμήσεις των πολιτών για επιμέρους θέματα, για τα οποία αποφασίζουν μέσω πρωτοβουλιών, αντί για την αναγκαστική συνολική προτίμηση προς ένα πρόγραμμα πολιτικού κόμματος. Στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορώ πχ. να επιλέξω το πρόγραμμα παιδείας του Α κόμματος, το οικονομικό του Β και το πρόγραμμα προστασίας περιβάλλοντος του Γ. Με τις πρωτοβουλίες πολιτών, μπορώ να επιλέξω από απλά θέματα (πχ. να γίνει ένας πεζόδρομος ή όχι ο κεντρικός δρόμος της Βιέννης) μέχρι σύνθετα (θα έπρεπε κεντρική τράπεζα της Ελβετίας να επαναγοράσει χρυσό που είχε πουλήσει από τα αποθέματα της ή όχι;)¹⁴.

¹³ Τις αναφέρουμε στον επίλογο και στο Παράρτημα 4 του βιβλίου *Δημοκρατία και Οικονομία*.

¹⁴ Αυτό ονομάζεται στη βιβλιογραφία ως *διαχωρισμός* (unbundling).

Ο δεύτερος λόγος είναι η καλύτερη λύση του *προβλήματος εντολέα* (πολίτες) και *εντολοδόχου* (κόμματα και κυβέρνηση). Ο εντολοδόχος πολύ συχνά αθετεί τις υποσχέσεις του, συχνά για ίδιο συμφέρον, όπως έχουμε διαπιστώσει και στην Ελλάδα. Η δυνατότητα *πρωτοβουλιών* σε συνδυασμό με την *ανάκληση* που σημαίνει αυξημένη λογοδοσία, αναγκάζουν τον εντολοδόχο να είναι πιο προσεκτικός, να ικανοποιεί τους πολίτες και να μην αυθαιρετεί.

Ως προς το αν τα δημοψηφίσματα είναι διχαστικά, είναι λανθασμένη συλλογιστική, γιατί η επακόλουθη νοητική αναγωγή είναι: “είναι η δημοκρατία διχαστική;” Υπάρχει πολίτευμα που δεν είναι σε ένα βαθμό διχαστικό;

Η απάντηση είναι όχι. Δεν υπάρχει μη διχαστικό πολίτευμα για τον απλό λόγο ότι οι άνθρωποι δεν έχουν τις ίδιες προτιμήσεις γενικά και τις ίδιες πολιτικές προτιμήσεις ειδικά. Το σωστό ερώτημα είναι αν η δημοκρατία είναι το λιγότερο διχαστικό πολίτευμα από όλα τα άλλα, και όπως υποστηρίζουμε, η δημοκρατία δεν μπορεί να είναι παρά μόνο “ολική”, μόνο όταν είναι άμεση.

Αυτό που πρέπει να επιδιώκει ένα καλό Σύνταγμα, είναι ακριβώς να πετυχαίνει τον καλύτερο συγκερασμό απόψεων, μέσω και του συστήματος ελέγχου και ισορροπιών αλλά και της παιδείας των πολιτών. Η σωστή δημοκρατία είναι ο *υπολογισμός ή δημιουργία συναίνεσης* κατά τους Tullock and Buchanan (1962) ή επίτευξη της ομόνοιας που ο Αριστοτέλης θεωρούσε το ύψιστο κοινωνικό αγαθό¹⁵.

Ένα άλλο θέμα που πρέπει κατά τη γνώμη μας να ρυθμιστεί από το Σύνταγμα είναι η συμπεριφορά του δημοσίου προς τους πολίτες. Σε πολλές περιπτώσεις, οι δημόσιες υπηρεσίες απαξιούν τους πολίτες, μη απαντώντας σε ερωτήματά τους συμπεριφορά που θυμίζει περισσότερο την Οθωμανική Αυτοκρατορία παρά σύγχρονο δημοκρατικό κράτος. Στα πραγματικά δημοκρατικά κράτη, οι υπηρεσίες απαντούν σε εύλογο χρονικό διάστημα σε κάθε ερώτηση πολίτη. Άλλος ένας λόγος που η Ελλάδα κατατάσσεται ως η λιγότερο δημοκρατική χώρα της ONE.

Ως παράδειγμα, οι ενδικοφανείς προσφυγές για θέματα ΦΠΑ, ΕΝΦΙΑ κλπ. στις οποίες κανονικά η αρμόδια υπηρεσία οφείλει να απαντήσει εντός 120 ημερών. Στην πράξη, δεν απαντά, στο 90% των περιπτώσεων, οπότε ο πολίτης μπορεί να προσφύγει στα δικαστήρια, έχοντας όμως απωλέσει χρόνο τεσσάρων μηνών. Ένα πραγματικά καινοτόμο άρθρο υπέρ των πολιτών, θα προσδιόριζε πως σε περίπτωση απάντησης

¹⁵ Δείτε υποσημείωση 10.

εντός συγκεκριμένης προθεσμίας θα επέσυρε κυρτώσεις στους υπευθύνους της υπηρεσίας (διοικητικές, πρόστιμα, κλπ.).

Τέλος, ένα άλλο άρθρο θα έπρεπε να προβλέπει πως κάθε νόμος που έχει κριθεί αντισυνταγματικός, παύει να ισχύει αυτόματα, σε αντίθεση με ότι ισχύει σήμερα. Ο ΕΝΦΙΑ πχ., έχει κριθεί δυο φορές ως αντισυνταγματικός (τη δεύτερη τον Νοέμβριο του 2014) από το ΣτΕ, χωρίς όμως το Υπουργείο Οικονομικών να έχει συμμορφωθεί, με τους Υπουργούς να παραβιάζουν σε διάρκεια το Σύνταγμα. Οι πολίτες πρέπει να προσφύγουν ατομικά στα δικαστήρια για να δικαιωθούν, ξεκινώντας από την ενδικοφανή προσφυγή.

Σύμφωνα με την πρόταση μας τριών κριτηρίων για το βαθμό δημοκρατικότητας μιας χώρας, *ισονομία, ισηγορία*, (δηλαδή στο σύγχρονο κόσμο δυνατότητα *πρωτοβουλιών*) και *ισοκρατία* (όλα τα αξιώματα είναι ανοιχτά σε όλους τους πολίτες και καλύπτονται με εκλογές), ένα πραγματικά δημοκρατικό σύνταγμα πρέπει να εκπληρώνει αυτά τα κριτήρια. Οι προτάσεις των συγγραφέων και οι συμπληρωματικές δικές μας το κάνουν.

Η επιτυχία της άμεσης δημοκρατίας φαίνεται άλλωστε και από τα ακόλουθα: η Ελβετία είναι μία από τις πιο δημοκρατικές και πλούσιες χώρες. Η Ουρουγουάη είναι η πιο δημοκρατική και σταθερή χώρα της νότιας Αμερικής, χωρίς δικτατορία από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, σε αντίθεση με τις άλλες. Η Βαυαρία, όπου εφαρμόζεται πολύ η άμεση δημοκρατία, είναι το πιο δημοκρατικό και πλούσιο κρατίδιο της Γερμανίας και το ίδιο ισχύει για την Καλιφόρνια ανάμεσα στις Αμερικανικές Πολιτείες.

Τέλος ας μην ξεχνάμε, τη ρήση που έγραψε ο Ινδιάνος ομοσπονδιακός δικαστής Learned Hand στο περίφημο άρθρο του, του 1952 *Το Πνεύμα της Ελευθερίας*: “*Η ελευθερία υπάρχει στις καρδιές ανδρών και γυναικών: όταν πεθάνει εκεί, κανένα σύνταγμα, κανένας νόμος, κανένα δικαστήριο δεν μπορεί να την σώσει*”. Ελπίζουμε αυτό να ισχύει και για τους Έλληνες πολίτες.

Η Ελλάδα όπου γεννήθηκε η δημοκρατία πρέπει να πάψει να βαθμολογείται ως η λιγότερο δημοκρατική χώρα της ΟΝΕ. Ένα καινοτόμο Σύνταγμα αποτελεί ένα μεγάλο βήμα προς αυτό.